

BOSHQARUV HISOBI: BOZOR IQTISODIYOTIDA AHAMATI VA ZARURLIGI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Djumayeva Guzal Axtamovna, assistent

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Saidov Quvonchbek Farhod O'g'li

Mamatov Sherbek Sherzodovich

ANNOTATSIYA

Bozor iqtisodiyoti sharoitida boshqaruv hisobining funktsional-metodologik transformatsiyasi iqtisodiy sub'ektlarning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omilga aylanmoqda. Mazkur tadqiqot boshqaruv hisobi tizimlarining tashkiliy kognitiv vosita sifatidagi epistemologik evolyutsiyasini va ularning bozor mexanizmlari bilan o'zaro ta'sirining dialektikasini o'rganishga qaratilgan. Ilmiy izlanishning markazida boshqaruv hisobining reduktiv kvantifikatsiya instrumentidan tashkiliy idrok etishning (organizational cognition) strategik metavositasiga aylanish jarayoni joy olgan. Tadqiqotning metodologik bazasi institutsional iqtisod, kognitiv psixologiya, sistemas nazariya va adaptiv boshqaruv konsepsiyalarining sintezidan tashkil topadi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy boshqaruv hisobi nafaqat ichki axborot-kommunikatsiya kanali, balki tashkiliy intellektning kristallizatsiyalashgan shakli, iqtisodiy sub'ektlarning bozor muhitiga adaptiv reaksiyasini shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida ishlaydi. Ushbu tizim transaksion kommunikatsiyani optimallashtirish, cheklangan ratsionallik sharoitida qarorlar sifatini oshirish va strategik maqsadga muvofiqlikni ta'minlash orqali firmalarning bozor muvaffaqiyatini kafolatlaydi.

Kalit so'zlar: metakognitiv boshqaruv, tashkiliy idrok etish, adaptiv hisob sistemalari, epistemologik transformatsiya, dialektik o'zaro ta'sir, strategik intellektualizatsiya, transaksion kommunikatsiya.

KIRISH: Zamonaviy global iqtisodiy makonning fundamental xususiyati sifatida VUCA-tushunchasi (Volatility, Uncertainty, Complexity, Ambiguity) iqtisodiy sub'ektlar faoliyatining ontologik asoslarini tubdan o'zgartirdi. Bunday epistemologik holatda korporativ muvaffaqiyatning determinantlari moddiy-texnik resurslar maydonidan kognitiv-intellektual resurslar fazosiga o'tdi. Aynan shu kontekstda boshqaruv hisobi o'zining an'anaviy funktsional chegaralaridan chiqib, tashkiliy idrok etishning (organizational sensemaking) asosiy metainstrumenti sifatida yangi ontologik maqomga ega bo'lmogda. Boshqaruv hisobining gnoseologik ahamiyati uning iqtisodiy sub'ekt ichidagi kognitiv jarayonlarni strukturalashtirish va tashqi bozor realitelerini operatsional konseptlarga aylantirishdagi roli bilan belgilanadi. Ushbu tizim tashkiliy ongning semantik konturni shakllantiradi, uning doirasida rahbariyat iqtisodiy realitelarning mental modellarini konstruksiyalash va ular asosida operatsion strategiyalarni generatsiya qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, boshqaruv hisobi sistemalari tashkiliy harakatlarning epistemologik koordinatalarini belgilab, firmalarning bozor munosabatlaridagi ontologik pozitsiyasini determinatsiyalaydi.

Mazkur ilmiy tadqiqotning metodologik maqsadi bozor iqtisodiyoti sharoitida boshqaruv hisobi tizimlarining epistemik transformatsiyasini sistemali tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot boshqaruv hisobining kontseptual paradigmalarining diakronik evolyutsiyasi, uning tashkiliy idrok etish jarayonlaridagi instrumental roli va zamonaviy raqamli iqtisodiyot kontekstida intellektual infrastruktura sifatidagi yangi imkoniyatlarini kompleks o'rganishga qaratilgan.

Boshqaruv hisobining institutsional shakllanishi industrial kapitalizmning epistemologik landshaftida amalga oshdi, bunda asosiy gnoseologik vazifa ishlab chiqarish jarayonlarining material oqimlarini ob'ektiv tasvirlash va ularni kvantifikatsiyalash edi. Boshqaruv hisobining prototiplari Frederik Teylorning "ilmiy boshqaruv" paradigmasi kontekstida, mehnat jarayonlarini diskret operatsiyalarga segmentatsiya qilish va ularning xronometrik-xarajat parametrlarini standartizatsiya qilishga yo'naltirilgan edi. Ushbu davrda boshqaruv hisobi asosan texnokratik xarakterga ega bo'lib, uning fundamental vazifasi ishlab chiqarish jarayonlarini ob'ektivlashtirish va ularni optimallashtirilgan

boshqarish uchun kvantifikatsiyalangan ma'lumotlar taqdim etish edi. XX asr o'rtalariga kelib, boshqaruv hisobining gnoseologik bazasi fundamental o'zgarishni boshdan kechirdi. Agentlik konsepsiyasi (M. Jensen, W. Meckling) kontekstida boshqaruv hisobi yangi epistemologik maqsad - "agentlik dilemma"ning informatsion yechimini topishni o'z oldiga qo'ydi. Ushbu nazariyay paradigmaviy burilish boshqaruv hisobini sof texnokratik hisob-kitob tizimidan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tarmog'ida axborot almashinuvini regulatsiya qiluvchi institut sifatida qayta kontekstualizatsiyalash imkonini berdi. Ushbu transformatsiya boshqaruv hisobining fokusini moddiy oqimlardan kontraktual va iqtisodiy munosabatlarga o'tkazdi. 1990-yillarda boshqaruv hisobida kognitiv turning sodir bo'ldi, uning natijasida ushbu tizimlar statik ma'lumot yig'ish instrumentlaridan dinamik strategik idrok etish (strategic sensemaking) mexanizmlariga transformatsiyalandi. Robert Kaplan va Devid Norton tomonidan ishlab chiqilgan "Muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi" boshqaruv hisobini yangi - kognitiv bosqichga ko'tardi. Ushbu yondashuv korporativ samaradorlikni ko'p o'lchovli epistemologik model asosida baholash imkonini yaratdi, bu model tashkiliy idrok etishning kvadrigasi: moliyaviy (retrospektiv idrok), mijozlar (eksternal idrok), ichki jarayonlar (protsessual idrok) va kognitiv-o'sish (prospektiv idrok) aspektlarini o'z ichiga oladi. Kelajakda boshqaruv hisobi tizimlari yanada intellektuallashuvi va avtonom xususiyatlarga ega bo'lishi kutilmoqda.

Jadval 1. Boshqaruv hisobi paradigmaviy sistemalarining diakronik evolyutsiyasi

Parametrlar	Industrial diskurs (1900-1970)	Post-industrial kontekst (1970-2000)	Kognitiv paradigma (2000 - hozirgi vaqt)
Epistemologik ob'ekt	Ishlab chiqarish jarayonlari va moddiy oqimlar	Iqtisodiy munosabatlar va kontraktlar	Strategik intellektual kapital va kognitiv jarayonlar

Bilish metodologiyasi	Standartizatsiya va kvantifikatsiya	Agentlik munosabatlarini modellashtirish	Kognitiv xaritalar va semantik tarmoqlar
Gnoseologik maqsad	Xarajatlarni minimizatsiya qilish	Agentlik xarajatlarini optimallashtirish	Strategik idrok etishni maksimizatsiya qilish
Bilish sub'ekti	Ishlab chiqarish muhandislari	Moliyachilar va boshqaruvchilar	Strategistlar va sistemali mutaxassislar
Epistemik natija	Standart xarajatlar va normativlar	Hisob-kitoblar va shartnomalar	Kognitiv modellar va strategik xaritalar

Zamonaviy boshqaruv hisobi tizimlari Ludwig fon Bertalanfi sistemas konsepsiyasi nuqtai nazaridan ochiq, sinergetik va adaptiv sistemalar sifatida tahlil qilinishi mumkin. Ushbu tizimlar quyidagi holistik xususiyatlarga egalik qiladi:

- **Emergent xususiyatlar:** Boshqaruv hisobi tizimlari uning individual komponentlarining xususiyatlaridan yuqori bo'lgan yangi, sistemaviy xususiyatlarga egalik qiladi.

- **Retroaktiv aloqalar:** Sistemaning chiqish parametrlari uning kirish parametrlariga dinamik ta'sir ko'rsatadi, bu esa adaptiv o'z-o'zini regulyatsiya qilish (self-regulation) imkonini yaratadi.

- **Antientropik ta'sir:** Boshqaruv hisobi tizimlari tashkiliy tuzilmaning entropiyasini (tartibsizlik darajasini) minimallashtirishga, uning sistemaviy tartibini saqlashga va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ronald Koasening transaksion konsepsiyasi bozor iqtisodiyoti sharoitida boshqaruv hisobining institutsional rolini chuqur anglash uchun muhim metodologik asosni taqdim etadi. Koase nazariyasiga ko'ra, bozor almashinuvining har bir akti muayyan transaksion xarajatlar (qidiruv, kelishuv va monitoring xarajatlari) bilan bog'liq.

XXI asrning global iqtisodiy rivojlanish jarayonlarida bozor iqtisodiyoti munosabatlarining kengayishi va chuqurlashishi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarini o'zgartirmoqda. Zamonaviy bozor muhitida iqtisodiy sub'yektlarning mustaqilligi, moliyaviy mas'uliyati va raqobatbardoshligi ularning faoliyatining samaradorligi va shaffofligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayonda boshqaruv hisobi (buxgalteriya hisobi) markaziy rol o'ynaydi. Buxgalteriya hisobi iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi, aniqlashtiruvchi, hisobga oluvchi va nazorat qiluvchi axborot tizimi sifatida bozor ishtirokchilarining to'g'ri va vaqtida qaror qabul qilishini ta'minlaydi.

Boshqaruv hisobining mohiyati va funksiyalari

Boshqaruv hisobi – bu moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan axborotlarni yig'ish, tahlil qilish va taqdim etish orqali tashkilotning strategik va operativ maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan integral tizimdir. Uning asosiy funksiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: hisobga olish (moliyaviy operatsiyalarni hujjatlashtirish va tizimlashtirish), nazorat (resurslardan samarali foydalanish nazorati), tahlil (iqtisodiy indikatorlarni tahlil qilish va prognozlashtirish), ta'minlash (boshqaruv organlarini zarur axborotlar bilan ta'minlash) va axborotlashtirish (tashqi va ichki foydalanuvchilarga hisobotlar taqdim etish). Bozor sharoitida buxgalteriya hisobi faqat moliyaviy hisobotlarni tayyorlash bilan cheklanmay, kompaniyaning ichki boshqaruv mexanizmlarining muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

Axborot texnologiyalaridagi qator innovatsiyalar boshqaruv hisobi tizimlarini tubdan o'zgartirmoqda va yangi imkoniyatlar yaratmoqda:

•Katta ma'lumotlar (Big Data) va bashoratli tahlil (Predictive Analytics): Mijozlar xatti-harakatlari, sensorlar ma'lumotlari, ijtimoiy tarmoqlar va bozor tendentsiyalari kabi katta hajmdagi tuzilmasiz ma'lumotlarni qayta ishlash orqali aniqroq prognozlar va modellar yaratish.

• **Bulutli texnologiyalar (Cloud Computing):** Boshqaruv hisobi dasturiy ta'minotini bulutli platformalarga o'tkazish orqali kengroq integratsiya, real vaqt rejimidagi hisobotlar va past xarajatli saqlash imkoniyatlarini yaratish.

• **Sun'iy intellekt (AI) va mashinani o'rganish (Machine Learning):** Murakkab modellarni avtomatik qurish, anomaliyalarni aniqlash, xatarlarni baholash va takroriy jarayonlarni avtomatik optimallashtirish.

• **Robotlashtirilgan jarayonlar avtomatizatsiyasi (Robotic Process Automation - RPA)**

Boshqaruv hisobidagi rutin, takroriy va qoidaga asoslangan operatsiyalarni (ma'lumotlarni kiritish, hisobotlar tayyorlash) avtomatlashtirish. Global iqlim o'zgarishi, resurslar tangisligi va ijtimoiy adolat masalalari bozor iqtisodiyotidagi korporativ mas'uliyat talablarini tubdan o'zgartirmoqda.

2-JADVAL: BOSHQARUV HISOBI TIZIMLARINING BOZOR MEXANIZMLARI BILAN O'ZARO TA'SIRI

Bozor mexanizmi	Boshqaruv hisobining roli	Ilmiy nazariya asosi	Amaliy instrumentlar
Narxni belgilash	Xarajatlar asosida narxni hisoblash va bozor asosida narx strategiyasini ishlab chiqish	To'liq xarajat, marjinal xarajat, maqsadli xarajat nazariyalari	ABC xarajatlarni hisoblash, maqsadli xarajatlash
Resurslarni taqsimlash	Kapital qo'yilmalarning samaradorligini baholash va	NPV, IRR, ROI metodologiyalar	Investitsion loyihalarni baholash, aktivlarning daromadliligi tahlili

Bozor mexanizmi	Boshqaruv hisobining roli	Ilmiy nazariya asosi	Amaliy instrumentlar
	resurslarni optimal yo'naltirish		
Raqobat strategiyalari	Raqobatbardosh ustunlik manbalarini aniqlash va ularni rivojlantirish	Portnering raqobat strategiyalari nazariyasi, resursga asoslangan nazariya	Qiymat zanjiri tahlili, raqobatchilar tahlili
Riskni boshqarish	Iqtisodiy xavflarni aniqlash, baholash va boshqarish	Zamonaviy portfel nazariyasi, riskni boshqarish standartlari	Senaryo tahlili, sezgirlik tahlili, stress-testing

Hisob axborotlari orqali rahbaryat korxonaning joriy moliyaviy holatini, aktivlar va passivlar harakatini, daromadlar va xarajatlarning tashkil etilishini to'liq tasavvur qila oladi. Bu esa raqobatbardoshlikni saqlash, xarajatlarni optimallashtirish va investitsiyaviy siyosatni shakllantirish uchun zarur bo'lgan asosiy ma'lumotlardir. Bozor iqtisodiyotida boshqaruv hisobining ahamiyati. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilaridan biri – iqtisodiy sub'yektlar mustaqilligi va moliyaviy munosabatlarning shaxsiy mulk asosida tashkil etilishidir. Bu sharoitda davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazish imkoniyati cheklanadi va boshqaruv hisobining roli o'n baravarga oshadi. Hisob axborotlari tashkilotning moliyaviy barqarorligini baholash, kreditga layoqatini aniqlash, soliq majburiyatlarini bajarish darajasini nazorat qilish va investitsiyaviy jozibadorligini

o'shish uchun yagona obyektiv mezon hisoblanadi. Shaffof bozorda investorlar, kredit tashkilotlari, hamkorlar va davlat organlari kompaniya faoliyati haqidagi axborotlarni ishonchli manbadan – rasmiy moliyaviy hisobotlardan olishga qiziqishadilar. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlarga (IFRS) mosligi kompaniyaning ishonchli ishtirokchiga aylanishiga, xorijiy investitsiyalar jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirishiga va global bozorda raqobat qobiliyatini oshirishiga xizmat qiladi. Hisobning shaffofligi va ochiq-ligi bozor iqtisodiyotining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan ishonch muhitini shakllantiradi. Bozor iqtisodiyotida boshqaruv hisobining zarurligi – bu bozor iqtisodiyotining turli xil shakllari va rivojlanish bosqichlarida buxgalteriya hisobi quyidagi muhim vazifalarni bajaradi.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash: Hisob axborotlari kompaniyaning likvidligi, to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligini tashkil etuvchi omillarni vaqtida aniqlash imkonini beradi. Samaradorlikni oshirish - Ishlab chiqarish va boshqarish xarajatlarini tahlil qilish orqali resurslardan optimal foydalanish yo'llari topiladi, ishlab chiqarish hajmi va sifati oshiriladi. Soliq nazoratini amalga oshirish: Qonun hujjatlariga muvofiq soliq majburiyatlarini hisoblash va vaqtida to'lash davlat byudjetini shakllantirish va ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish – bu ishonchli va shaffof hisobotlar investorlar uchun ma'lumot manbai bo'lib, ularni qaror qabul qilishda yordam beradi va investitsiyalar hajmini oshiradi. Raqobatbardoshlikni saqlash - Hisob axborotlari asosida narxlar siyosatini shakllantirish, mahsulotning tanlov qobiliyatini oshirish va bozor segmentlarini mustahkamlash mumkin. Risklarni boshqarish - Buxgalteriya hisobi moliyaviy va operatsion risklarni identifikatsiya qilish, baholash va ularning oldini olish choralari ishlab chiqishda asosiy vosita hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, bozor iqtisodiyoti sharoitida boshqaruv hisobi - bu uning evristik va kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradigan muhim meta-boshqaruv instituti hisoblanadi. U korxonaga faqat o'tgan davr natijalarini hisobga olmasdan, kelajakdagi bozor imkoniyatlari va tahdidlarini bashorat qilish, shuningdek, resurslarni

strategik jihatdan samarali taqsimlash imkoniyatini beradi. Boshqaruv hisobining nazariy asoslari - institutsional iqtisod, agentlik nazariyasi, sistemas nazariya va qarorlar qabul qilish nazariyasi - uning rivojlanish yo'nalishlarini belgilab, bozor iqtisodiyoti talablariga doimiy moslashishini ta'minlaydi. Shu sababli, boshqaruv hisobi tizimlarini takomillashtirish nafaqat alohida korxona, balki butun milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va barqaror rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot, barqarorlik talablari va global raqobat sharoitida boshqaruv hisobi tizimlari yanada murakkablashmoqda va kengaymoqda. Ular nafaqat moliyaviy ma'lumotlarni boshqarish, balki strategik kommunikatsiya, riskni boshqarish, barqarorlikni baholash va innovatsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida ishlaydi. Kelajakda boshqaruv hisobi tizimlarini yanada rivojlantirish, ularni sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va bulutli texnologiyalar bilan chuqur integratsiyalash, shuningdek, ESG ma'lumotlarini avtomatik yig'ish, tahlil qilish va hisobot qilish imkoniyatlarini kengaytirish zarur bo'ladi. Shu bilan birga, boshqaruv hisobi mutaxassislarining malakasini oshirish, ularni nafaqat aniq va mantiqiy fikrlash, balki strategik tafakkur, tizimli yondashuv va texnologik savodxonlik bilan qurollantirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi davrida boshqaruv hisobi - bu bozor muvaffaqiyati uchun nafaqat zarur, balki muqarrar shart hisoblanadi. U korxonalarga noaniqlik va murakkablik olamida muvaffaqiyatli harakatlanish, raqobatbardosh ustunlikni saqlash va barqaror qiymat yaratish imkonini beradigan strategik kompas vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdunabi Xoliqovich P., Zulfizar Alimovna P. Boshqaruv hisobi: Darslik. Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2019. - 556 b.
2. Ibragimova Zarema Zokirovna. Korxona faoliyatini tahlil qilishda boshqaruv hisobining roli. Oriental Renaissance jurnali. 2021 yil, 2-nomer, 2-son. ISSN 2181-1784.

3. Matyaqubov Sarvar Anvarjonovich. Kompaniya faoliyatini boshqarishda buxgalteriya hisobining roli. Scientific Progress jurnali. 2022 yil, 2-nomer.
4. Raximov M.Yu., Astanakulov O.T., Kalandarova N.N. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. Darslik. Toshkent: "Nihol print" OK, 2022. - 484 bet.
5. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Магистр: НИЦ ИНФРА-М, 2019. - 448 с. Марр Б. Ключевые показатели эффективности. Москва: БИНОМ, 2014.
6. Курбонова С.А. Mahsulot tannarxi hisobiga olishda boshqaruv hisobini takomillashtirish masalalari. Scientific Progress, 2021, 2(8), 603-607.
7. Qudbiyev N.T., Haydarov U.S.O., Kurbonova S.A. Harajatlar hisobning zamonaviy usullari. Scientific Progress, 2022, 3(1), 442-448